

## מבוא

# הסיפור "אברהם בכבשן האש" בראי המחקר

### א. הסיפור וחוקריו

חיבור זה הוא מונוגרפיה המתארת את התפתחותה של התימה "אברהם בכבשן האש" בספרות עם ישראל באמצעות מבחר בן תשעים ושלוש גרסאות סיפור. תרומתו לשדה המחקר של ספרות עם ישראל היא בבדיקה גנאלוגית, שיטתית וראשונה, של הסיפור הנזכר בהיקריותו המרובות במהלך הדורות מפרספקטיבה תימטולוגית. עלילת התימה עוסקת בשני אירועים מעצבים בחייו של אברהם אבינו: גילוי האלוהות מתוך התבוננות במחזור השמש והירח והשלכתו לכבשן האש בעקבות ניפוץ פסיליו של תרח אביו ושל נמרוד, המלך-האל. שני אירועים אלה אינם נזכרים בספר בראשית, שבו כבר מוצג אברהם בדמותו המגובשת, ונמצא שהתימה מעצבת את הביוגרפיה הפרטית שבמקרא כביוגרפיה קולקטיבית של גיבור תרבות, כמי שגילה את המונותאיזם ונבחר לאבי האומה ולאב המון גויים. "אברהם בכבשן האש" היא אפוא תימה מכוננת, ותפקיד מרכזי לה בתודעה הקולקטיבית היהודית.

סיפור "אברהם בכבשן האש" נבדק עד כה במגמות שונות. מחקרים אחדים ניתחו אחת מגרסאות הסיפור תוך שימוש במתודות שונות: אלימלך מנתח את אחת הגרסאות של התימה, שייחודה בעיצובה הרומנטי בספניולית ובשילובה בהגדה של פסח.<sup>1</sup> טורנר מנתחת את גרסת הרמב"ם, על מנת להציג באמצעותה את אברהם כאבי הפילוסופים וכאריסטוטל הראשון.<sup>2</sup> ברזון נוקט אף הוא את גרסת הרמב"ם כדי לבחון סוגיות הלכתיות העולות מתוך מעשה שבירת הפסילים וגילוי האלוהות, כמו למשל:

1 מ"ג אלימלך, "המאבק בין נמרוד לאברהם כמוטיב לחג החירות בשירה הספאניולית", במערכה שנה 22 חוברת 1 (275) 1 (תשמ"ב), עמ' 18–19, 32.

2 מ' טורנר, "אברהם אבינו ב'מורה נבוכים' על רקע המסופר במקרא ובמדרשים", דעת 36 (תשנ"ו), עמ' 181–192; הנ"ל, "אברהם אבינו בהגותו של הרמב"ם", בתוך: מ' חלמיש, ח' כשר וי' סילמן (עורכים), אברהם אבי המאמינים – דמותו בראי ההגות לדורותיה, אוניברסיטת ברייטלין: רמת-גן תשס"ב, עמ' 143–154.

האם הייתה גירות קודם מתן תורה,<sup>3</sup> ואילו שטיינברגר משתמש בגרסה זו על מנת להבליט את ייחודיותו של אברהם כמי שקבע יחס חדש בין אדם לאלוהיו ובכך חולל מהפכה: ייסוד אומה חדשה.<sup>4</sup> גרסת ביאליק ורבניצקי משמשת את רימר ודרייפוס לצורך ניתוח אישיותו של אברהם על פי עקרונות יונגיאניים.<sup>5</sup> האיתן בודק בגרסאות בראשית רבה ותנא דבי אליהו את כלי ההוראה בהם משתמש אברהם על מנת להפיץ את אמונתו החדשה.<sup>6</sup> מלמן<sup>7</sup> ולוי<sup>8</sup> עסקו לאחרונה בחיבור "מעשה אברהם אבינו עליו השלום", שהוא אחת הגרסאות החשובות בתולדותיה של התימה.

האנתולוגיה אברהם אבי המאמינים,<sup>9</sup> מציגה פרישה כרונולוגית מן העת העתיקה ועד ימינו של הוגי דעות, פרשנים ופילוסופים, וכל אחד מהם נדרש לאמונתו של אברהם, לדמותו ולרעיונות שהוא מסמל. עניינים שונים העולים במחקר התימה "אברהם בכבשן האש" מוזכרים במאמרים אחדים בספר: רביצקי דן במאמרו במשמעות מורשתו של אברהם, אך הוא מבחין בין עצם האמונה המונותאיסטית לבין דת המצוות, כפי שנתקבלה בידי משה.<sup>10</sup> רויטמן מנתח את הרמזים לסיפור בספר יהודית<sup>11</sup> בעוד כשר מתמקדת במשמעויות שקיבלה פונקציית ההבטה לשמים בהגות היהודית מספר בראשית ועד הרב סולובייצ'יק.<sup>12</sup>

מספר מחקרים נדרשים להיעדר הסיפור מספר בראשית: וייגרין עוסק בשרידים הלשוניים במקרא לסיפורי אברהם באור כשדים, ומתאר אותם כמסורות קדומות שמטרתן הייתה לנמק את בחירתו של אברהם לאבי האומה.<sup>13</sup> חמיאל נדרש אל הסיפור

3 ע' ברזון, "אמונת אברהם אבינו ומלחמתו נגד עבודה זרה", אור המזרח לג (תשמ"ה), חוברת א (קטז), עמ' 74–84.

4 י' שטיינברגר, "אברהם אבינו, היהודי הראשון", כתלנו יב (תשמ"ז), עמ' 311–331.

5 י' רימר וג' דרייפוס, "אברהם אדם וסמל", שדמות קטז (תשנ"א), עמ' 144–155; שדמות קיז (תשנ"א), עמ' 89–101; שדמות קיח–קיט (תשנ"ב), עמ' 135–152. וכן גם גרסה מורחבת ועדכנית יותר של הדברים: י' רימר וג' דרייפוס, אברהם יצחק ויעקב – אבות ובנים, מודן: תל-אביב 2001.

6 י' האיתן, "כיצד הפיץ אברהם אבינו את תורתו?", שמעתין לז (תש"ס), עמ' 7–21.

7 B.H. Mehlman, "A Literary Examination of Maaseh Avraham Avinu Alav Hashalom", *Annual of Rabbinic Judaism* 2 (1999), pp. 103–125

8 B. Levy, "A Faithful Heart: Preparing for the High Holy Days: A Study Text Based on the Midrash Maaseh Avraham Avinu", UAH Press: New York 2001

9 מ' חלמיש, ח' כשר וי' סילמן (עורכים), אברהם אבי המאמינים – דמותו בראי ההגות לדורותיה, אוניברסיטת בר-אילן: רמת-גן תשס"ב.

10 א' רביצקי, "העקדה והברית – אברהם ובניו בהגות היהודית", שם, עמ' 11–38, ובמיוחד עמ' 11–18.

11 א' רויטמן, "יהודית ה 6–9 – מקור נשכח על ראשית חייו של אברהם", שם, עמ' 47–58.

12 ח' כשר, "הבט נא השמימה" – על ההגות היהודית בעקבות המדרשים", שם, עמ' 331–345.

13 J. Weingreen, "'Hozeticha' in Genesis 15:7", in: P. Ackroyd and B. Lindars (eds.), *Words and Meanings*, Cambridge University Press: Cambridge 1968, pp. 206–215

כמבטא אספקט בפואטיקה של ספרות חז"ל. הוא טוען שהסיפור נוצר מתוך צורך למלא פער מידע במקרא. באמצעות יצירת הילה של צדיקות סביב אברהם מוסבר טעם בחירתו – עניין סתום במקרא – ומכאן ריבוי הסיפורים על לידתו וילדותו באור כשדים.<sup>14</sup> מאלי מנסה גם הוא להוכיח כי למרות שהסיפור אינו מוזכר בתורה, הוא נרמז שם באופן ברור.<sup>15</sup> לעומתם ברזון מנסה להצדיק, תוך עיון בגרסאות אחדות של התימה בעיקר אלה של חז"ל ושל הפרשנים הקלאסיים, מדוע אין הסיפור מופיע במפורש בתורה.<sup>16</sup> דינקל<sup>17</sup> ופינטר<sup>18</sup> מתייחסים אל הסיפור כאל חלק מעשרה ניסיונות, כפרדיגמה שאותה קבעו חז"ל.

שוורצבוים בודק את הסיפור מנקודת מוצא השוואתית ומצביע על מקבילות בין-לאומיות לאפיונה של שבירת הפסילים.<sup>19</sup> יסיף רואה בגרסאות המדרשיות המוקדמות של הסיפור גרסאות עממיות, תוך התבססות על הרטוריקה וזיהוי מוטיבים בין-לאומיים. הוא משייך את הגרסאות הימני-בינימיות של הסיפור אל ז'אנר הספרות המרטירולוגית.<sup>20</sup> גם המחקרים החלוציים הקלאסיים של בר<sup>21</sup> ושל גרייבס ופאטאי<sup>22</sup> עוסקים בסיפור מנקודת מוצא השוואתית. לאחרונה הציגה סמו<sup>23</sup> סקירה רחבה על מקומו של אברהם בנבואה, במזמור ובתפילה.

מספר מחקרים מתמקדים בדמותו של נמרוד. דוידוביץ בודקת סממנים סגנוניים בתיאורי נמרוד ואברהם במקרא, ומצביעה על אנלוגיות ניגודיות.<sup>24</sup> שבט עוסק אף הוא בנמרוד, ומבקש להוכיח על פי שמו, מיקומו, תקופתו ועיסוקו, כפי שהם מצטיינים במקרא, את אפיונו כרשע.<sup>25</sup> לעומתו, מוכיח אברמסקי, באמצעות מחקר פילולוגי וארכיאולוגי שהדיעות על נמרוד במקרא מעצבות את דמותו כאבטיפוס של מלך גיבור

- 14 ח"י חמיאל, "לנושא הבחירה באברהם", בית מקרא 39 (קלז) (תשנ"ד), עמ' 133–140.  
 15 א' מאל, "ניסיונו הראשון והאחרון של אברהם אבינו", שמעתין לג (תשנ"ו), עמ' 11–21.  
 16 ע' ברזון, "עיונים בנס אברהם באור כשדים", שמעתין כב (תשמ"ה), עמ' 5–12.  
 17 י' דינקל, עשרה ניסיונות בבאור רחב, ירושלים תשמ"ז.  
 18 א"י פינטר, להתמודד עם עשרה ניסיונות בחיי אדם, ל' פינטער: ברוקלין תשס"ב.  
 19 H. Schwarzbaum, *Studies in Jewish and World Folklore*, Walter de Gruyter: Berlin 1968, pp. 48, 245–246.  
 20 ע' יסיף, סיפור העם העברי, מוסד ביאליק ואוניברסיטת בן-גוריון: ירושלים תשנ"ד, עמ' 97–99, 276, 593 הע' 15, 632 הע' 7.  
 21 B. Beer, *Leben Abraham's — nach Auffassung der jüdischen Sage*, O. Leiner: Leipzig 1859, pp. 7–19, 105–118.  
 22 ר' גרייבס ור' פאטאי, מיתוסים עבריים, תרגם אראל מ', מסדה: גבעתיים תשכ"ז, ספר בראשית, סיפורים 24, 25.  
 23 ג' סמו, המסורות על אברהם בנבואה, במזמורים ובתפילות, דיסרטציה, אוניברסיטת תל-אביב תשנ"ט.  
 24 ר' דוידוביץ, "נמרוד ואברהם — נמרוד מנהיגו של עולם מורד ואברהם מכין עולם לאל רם", שמעתין כח (תשנ"א), עמ' 5–11.  
 25 א"י שבט, "נמרוד — צדיק או רשע", טללי אורות ח (תשנ"ח–תשנ"ט), עמ' 11–19.

ציד, מרחיב תחומים ובונה ערים, מופת למלך אשור־בבלי קדמון. לדעתו, רק בספרות חז"ל החל נמרוד להצטייר כמלך רשע.<sup>26</sup>

בחינה אטימולוגית של השם "אור כשדים" מזמנת לאזואלוס דיון מנקודת מוצא היסטורית בעיצוב דמותו של אברהם בספרות בית שני לעומת דמותו בספרות המדרש. הוא טוען שדמותו של אברהם החלה להתבלט בספרות הנבואה מסוף בית ראשון ותחילת בית שני, תוך שהיא מקבלת משמעות חדשה: סיפור שבירת הפסילים, שהיה ידוע בספרות בית שני, מעמיד את אברהם כפילוסוף וכחכם, בעוד המשכו של הסיפור, על השלכתו לאש והצלתו ממנה, מוזכר רק בספרות המדרש, ובו נעשה אברהם מקדש שם שמים הראשון, ומופת לעם על רקע גזרות השמד ואחריהן.<sup>27</sup>

בניגוד לגישות המציגות את אברהם כממציא דת חדשה, רואה שטיינזלץ את אברהם כמחדש דת עתיקה, הלוא היא האמונה בכוח עליון אחד מופשט, אמונה אשר הייתה קיימת מאז ומעולם, אלא שהיא הלכה ונתחלפה בהערצה של תבניות פשוטות יותר, הניתנות למישוש, במסגרת תהליכי ניוון של תרבויות המזרח הקדום.<sup>28</sup> ספריהם של וולי,<sup>29</sup> סטרס,<sup>30</sup> אריאטי<sup>31</sup> וקושל<sup>32</sup> יוצאים מתוך נקודת מבט היסטורית, והם מנסים לחפש עקבות היסטוריים בסיפורו של אברהם, תוך התבססות על מחקרים ארכיאולוגיים שנעשו באזור המזרח הקדום, מתוך מטרה להסביר את חשיבותו של אברהם לכל שלוש הדתות הגדולות ומתוך קישור בין סיפורי אברהם ובין סיפורים במסורת הנוצרית והאיסלאמית.

האגדה על אברהם ונמרוד ידועה גם בתרבות המוסלמית, מקבילות לסיפור "אברהם בכבשן האש" מצויות בקוראן,<sup>33</sup> בספרי פרשנות לקוראן ובחיבורים על

26 ש' אברמסקי, "נמרוד וארץ נמרוד", בית מקרא ג (פב) (ניסן-סיון תש"ס), עמ' 237–255, 340–321.

27 י' אזואלוס, "משמעות השם 'אור כשדים' בבראשית יא 27–31 על פי ספרות בית שני והמדרש", בית מקרא ג (קסב) (תש"ס), עמ' 267–271. לעניין מילוי הפערים בספרות חז"ל: הנ"ל, "מילוי פערים בסיפור המקראי מזווית ראייתה של הפרשנות המסורתית", בית מקרא ב (קנג) (טבת-אדר תשנ"ח), עמ' 179–183.

28 ע' שטיינזלץ, דמויות מן המקרא, משרד הבטחון והאוניברסיטה המשודרת: תל-אביב תשמ"א, עמ' 9–15.

29 L. Wolley, *Abraham, Recent Discoveries and Hebrew Origin*, Faber and Faber: London 1936

30 J.V. Van Seters, *Abraham in History and Tradition*, New Haven: Yale University Press 1975

31 S. Arieti, *Abraham and the Contemporary Mind*, Basic Books: New York 1981

32 K.J. Kuschel, *Abraham, Sign of Hope for Jews, Christians and Muslims*, Continuum: New York 1995

33 בקוראן מוזכרות סצנות מתוך התימה מספר פעמים: אלקראן, מהדורת י' ריבלין, דביר: תל-אביב תשל"ה, עמ' 41 פסוק רס, עמ' 336–337 פס' נב-סט, עמ' 428–429 פס' טו-כג, עמ' 500–501 פס' פא-צח.

תולדות הנביאים.<sup>34</sup> כן מצויות מקבילות ביצירותיהם של יהודים שחיו במרחב המוסלמי.<sup>35</sup>

## ב. התימה וניתוחה בכלי המתודה התימטולוגית

כל אחד מן המחקרים שנסקרו לעיל מוסיף ידע חדש וחשוב לחקר הסיפור, ואולם כל אחד מהם בוחר גרסה אחת או שתיים של הסיפור, ואותה הוא בודק, מנתח או משווה. לעומתם, מחקרנו יוצא מתוך הנחה בסיסית שבחינת הפנומן התרבותי המכונה כאן "אברהם בכבשן האש" תיעשה קודם כול מתוך הכרת מרב גרסאות הסיפור הניתנות לאיתור, והצבתן לראשונה יחד. לשם כך נבחרה המתודה התימטולוגית, וכליה ישמשו לכתיבת מונוגרפיה זו.

המתודה התימטולוגית חוקרת סיפורים כתופעה ספרותית-היסטורית בראש ובראשונה. בספרות עם ישראל קיימת תופעה של ריבוי גרסאות, המבוססות על נוסחה סיפורית אחת. כל סדרה כזאת, המורכבת לעתים מעשרות גרסאות, נתפסת במחקר התימטולוגי כיחידה ספרותית יציבה ומוגדרת, בעלת בסיס גנאולוגי ורצף

34 ראו סיכום הדברים אצל נ' ברוש, סיפורי התנ"ך בציוור המוסלמי, מוזיאון ישראל: ירושלים תשנ"א, עמ' 26–28. וכן גם המחקרים ההשוואתיים של שפייר ושוצינגר: H. Speyer, *Die biblischen Erzählungen im Qoran*, G. Olms: Hildensheim 1971, pp. 120–186; H. Schützinger, *Ursprung und Entwicklung der Arabischen Abraham — Nimrod* — *Legende*, Bonner Orientalische Studien, Neue Serie Bd. 11, Bonn 1961 בהקשר זה יש לציין את מחקריהם החלוציים של מקס גרינבאום, ברנרד שפירא, יהושע פינקל והיינריך שווינגר העוסקים כולם באגדות אברהם במרחב המוסלמי: M. Grünbaum, *Neue Beiträge zur semitischen Sagenkunden*, Leiden 1873; B. Chapira, "Légendes bibliques attribuées à Kaab El-Akbar", in: *Revue des Études Juives*, Paris 1919, vol. LXIX, pp. 86–101; J. Finkel, "An Arabic Story of Abraham", *Hebrew Union College Annual* 12–13 (1973/8), pp. 387–409

35 מאמרו של עזרא שפיזנהדלר, שבו הוא דן בעיבוד שירי פרסי-יהודי של הסיפור שיש בו שינויים עלילתיים מהותיים ביחס לגרסאות התימה: ע' שפיזנהדלר, "אגדת אברהם ונמרוד בשירתו של באבאי בן לוטף", דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, האיגוד העולמי למדעי היהדות: ירושלים תשכ"ט, כרך ב, עמ' 37–40. וכן ראו גם גרסה של כעב אל אחבאר, יהודי שהתאסלם ונפטר במאה השביעית: ח' בן-שמאי, "סיפורי אברהם בערבית-יהודית ממקור מוסלמי — קטעים חדשים", בתוך: ח' בן-שמאי (עורך), חקרי עבר וערב מוגשים ליהושע בלאו, הוצאת אוניברסיטת תל-אביב והאוניברסיטה העברית בירושלים: ירושלים תשנ"ג, עמ' 111–133. אביבה שוסמן מנתחת סיפור מסוף המאה התשע-עשרה מבגדד: A. Schussman, "An Iraqi Judeo-Arabic Version of Ma'aseh Avraham: Some Literary and Linguistic Features", in: J. Blau and S.C. Reif (eds.), *Genizah Research after Ninety Years: The Case of Judeo-Arabic*, Cambridge University Press: Cambridge 1992, pp. 126–137

התפתחות כרונולוגי קוהרנטי. סדרת הגרסאות מכונה בשם: "סדרה הומוגנית [של גרסאות]", או "סדרה תימטית".

תהליך סיווגם ושיוכם של טקסטים בודדים לפורמולה סיפורית ספציפית – הלווא היא התימה – נעשה על פי כללים שיטתיים, הנסמכים על הגדרה מהודקת ומדויקת, ונוסחו זה מכבר בידי אלשטיין, ליפסקר וקושלבסקי.<sup>36</sup>

המחקר התימטולוגי מבקש לעמוד על מהותה ועל איכותה של קבוצת גרסאות, אשר הן מעין שלד סיפורי משותף. השלד הסיפורי – התימה – שהוא בעיקרו מופשט ותאורטי, בנוי, כמו כל טקסט, מקטגוריות שונות: זמן, מרחב, דמויות, עלילה, לשון, נקודות תצפית וכדומה. המחקר מנסה לעמוד על הדינמיקה בין חומרי הטקסט היחיד ומארג היחסים ביניהם וכן על סוגי השינויים שעובר הטקסט בגלגוליו השונים, ולעמוד על היחס בין הופעות חוזרות ונשנות של אלמנטים מסוימים לבין מגמות של שינוי והתפתחות. ההנחה היא שכל אלה מבטאים ומשקפים הלכי רוח הקשורים בתקופה, במקום וביוצר. כל גרסה נוצרה ונכתבה באקלים חברתי, תרבותי ואידאי שונה, ומשקפת לא רק את יוצרה, אלא גם את האקלים התרבותי שבה היא נוצרה. לכן עוסק המחקר התימטולוגי במקביל הן ברמת הטקסט כשלעצמו, הן ברמת ההקשר ההיסטורי-הסוציולוגי-התרבותי שבו נוצר והתקיים והן במקומו בתוך הסדרה השלמה.

הנחות היסוד של המתודה הן כדלהלן:<sup>37</sup>

א. מחקר תימטולוגי כבעל ערך בפני עצמו – סדרת הגרסאות התימטית היא מכלול בעל ערך מחקרי, הראוי לעמוד בפני עצמו כמושא למחקר. מחקר תימטולוגי מעמיד

36 י' אלשטיין, "לקראת תימטולוגיה של ספרות עם ישראל, פרספקטיבות ובעיות", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ד, כרך שני, האיגוד העולמי העשירי למדעי היהדות, ירושלים תש"ן, עמ' 51–58; ר' קושלבסקי, "הטיפולוגיה של התימה – קריטריונים לארגונה", שם, עמ' 59–66; י' אלשטיין וא' ליפסקר, "תימטולוגיה של ספרות עם ישראל – קווי יסוד", ביקורת ופרשנות 30 (תשנ"ד), עמ' 7–15; י' אלשטיין וא' ליפסקר, "קווי יסוד בתימטולוגיה של עם ישראל", בתוך: י' אלשטיין, א' ליפסקר ור' קושלבסקי (עורכים), סיפור עוקב סיפור – אנציקלופדיה של הסיפור היהודי, אוניברסיטת בר-אילן: רמת-גן תשס"ד, עמ' 25–52 וראו גם: Y. Elstein and A. Lipsker, "The Homogenous Series in the Literature of the Jewish People: A Thematological Methodology", in: F. Trommler (ed.), *Thematics Reconsidered – Essays in Honor of Horst S. Daemmrich, Internationale Forschungen zur Allgemeinen und Vergleichenden Literaturwissenschaft* 9, Amsterdam-Atlanta 1995, pp. 87–116

37 ראו גם: Y. Elstein and A. Lipsker, "Joseph who Honors the Sabbath: A Thematological Case", *Fabula* 37 (1996), pp. 87–112 "יוסף מוקיר שבת: לבחינתה של סדרה תימטית", בתוך: י' אלשטיין, א' ליפסקר ור' קושלבסקי (עורכים), סיפור עוקב סיפור – אנציקלופדיה של הסיפור היהודי, אוניברסיטת בר-אילן: רמת-גן תשס"ד, עמ' 53–78.

בראש ובראשונה מונוגרפיה מדעית שיטתית של נושא ספרותי בגלגוליו השונים, ולמונוגרפיה כזו ערך ביבליוגרפי חשוב ביותר.

ב. מחקר תימטולוגי כבסיס למחקר של כל טקסט ספרותי – ראוי שמחקר תימטולוגי יעמוד בבסיסו של כל מחקר טקסטואלי ספרותי. לא ניתן להבין או לפרש כהלכה תופעות ספרותיות בעלות גיבוש מאוחר מבלי לעקוב באופן שיטתי אחר הגנאולוגיה של התפתחותן, אם כגרסאות שלמות אם כיחידות חלקיות של השלם.

ג. הגדרת התימה – המכנה המשותף לגרסאות הנחקרות הוא הנושא הספרותי שלהן, התימה, ולה איכויות ארכיטיפליות. לכן, לא מן הנמנע שהיא תהווה בסיס לביטויים תרבותיים שונים, קנוניים ולא קנוניים, בספרות בפרט ובאמנות בכלל, ותתגלגל בז'אנרים שונים בידי יוצרים שונים ובתקופות שונות. שומה על החוקר לנסח באופן מדויק את המרכיבים המייחדים את התימה הנחקרת, על מנת שניתן יהיה לבודד אותה ולהבחין בינה לבין תימות אחרות. מחקר תימטולוגי עוסק בראש ובראשונה בקביעת אמות מידה מדויקות אשר יאפשרו את הקצתם יחד של טקסטים שונים על בסיס מרכיבים משותפים.

ד. שיטתיות הפרישה – יש להתייחס באופן כרונולוגי ושיטתי, על פי אמות מידה ברורות, לתהליך השלם של התפתחות רצף הגרסאות, ולהצביע על כרונולוגיה סדורה תוך התייחסות לכל גרסה בנפרד ובדיקתה על פי ההקשר בו היא חוברה, נכתבה מחדש, נערכה, נעתקה ועוד כיוצא באלה. המחקר התימטולוגי מניח בסיס לפרישה שיטתית של התפתחות הספרות העברית לדורותיה, וזורע אור על תהליכי השינוי והשימור של רצפים תימטים שלמים של סיפורים בספרות עם ישראל. התימטולוגיה היהודית בודקת את חומרי יצירתה של עם ישראל בכל לשונות היהודים לאורך הדורות. אין זה מן הנמנע שהיצירה היהודית תהיה מושפעת ומשפיעה על היצירה הכללית. זיקות גומלין אלה נבדקות, ואולם יחידת המחקר הבסיסית היא התימה ההומוגנית ולא הטיפוס ההטרוגני, אשר יש בו כדי להאיר את התימה הנחקרת ואין הוא עומד במוקד המחקר.

ה. כל הגרסאות שוות ערך זו לזו – המחקר התימטולוגי עוסק ברצפים שלמים של סדרות הומוגניות של סיפורים, דהיינו: שיש להם נושא ספרותי משותף וכן רצף נרטיבי דומה. לכן אין ניתנת קדימות לגרסה אחת על פני אחרת, כולן שוות ערך זו לזו מפני שכולן מהוות חוליות בשרשרת היסטורית-ספרותית של עם ישראל. כל גרסה מייצגת תודעה תרבותית המגולמת בסיפור, והפיענוח ההרמנויטי נעשה על סמך בחינת כל הסדרה. המחקר התימטולוגי נערך על סמך כל הטקסטים הקיימים, ללא מתן עדיפות וללא אבחנה בין ז'אנר, תקופה או יוצר.

מהנחות היסוד הללו נובעות מטרות המחקר התימטולוגי. הראשונה בהן היא מעקב שיטתי אחר דרכי התפתחותה של הסדרה התימטית תוך שימת דגש על התהליך ובדיקה מדוקדקת של כל הופעה תקופתית. המטרה השנייה היא חשיפת

כלליה הפנימיים של המערכת התימטית על ידי בדיקת היחסים בין היסודות הקבועים ובין היסודות המשתנים. והשלישית, מעקב אחר השינויים החלים בין גרסה לגרסה, הבאים לידי ביטוי בשינויי ההדגש בתחנות השונות של הסדרה התימטית מצד חומרי העלילה, דרכי ארגון, משמעותם ומגמתם האידאית. המטרה אחרת היא בדיקת הרבדים הסוציולוגיים-התרבותיים והקונטקסט הספרותי שבהם נתונה כל גרסה ומהם היא מושפעת כתחנה בזמן.

התמורות הספרותיות החלות בגרסאות התימה נבחנות בעזרת ארבעה מושגי יסוד המאוגדים באופן הייררכי. המושגים מבטאים ארבע רמות של ניתוח הטקסט הספרותי: מן המיקרו אל המקרו, מרמת החומר אל רמת האידאה, מן הפרטים הקטנים אל התפיסה הכוללת, מראייה פרטית של הגרסה האחת אל הסדרה התימטית כמכלול. מושגי היסוד מאפשרים את הגדרת גבולות הסדרה התימטית בשלמותה על פי אמות מידה ברורות ואחידות. ומן הצד האחר הם מאפשרים ניתוח פרטני של כל גרסה על מרכיביה הייחודיים. להלן המושגים בסדר הייררכי מרמת החומר הראשונית ביותר ועד לרמת האידאה: תחום ניתוח החומר הטקסטואלי הוא מוטיף; ניתוח הפונקציה הוא מוטיפמה; ארגון הפונקציות הוא קבועה; האידאה של הטקסט היא תחומו של המושג טלוס.

ארבעת המושגים הללו כפופים זה לזה ומכילים זה את זה. ככל שהמחקר מתקדם אל דיון במושג "גבוה" יותר מצד המדרג, כך מתעבה משמעותו של המושג הקודם לו. "מוטיף" הוא היחידה הנרטיבית הקטנה ביותר של העלילה כייצוג לשוני טקסטואלי של חומרי מציאות קונקרטיים. חומרים אלה חוזרים בטקסט וצוברים משמעות.<sup>38</sup> "מוטיפמה" היא יחידה ספרותית המאגדת מספר מוטיפים. מושג זה טבע אלן דאנדס<sup>39</sup> בהתייחסו למושג "פונקציה" של ולדימיר פרופ.<sup>40</sup> זו יחידת הניתוח הקטנה ביותר היכולה לשאת משמעות הרמנויטית עצמאית והיא מוגדרת כמרכיב ברצף הנרטיבי שמקדם את העלילה או שמקנה משמעות למקבץ של מוטיפים. המתודה התימטולוגית אימצה את אבחנתו של דאנדס שהמוטיפמה היא יחידה מבנית אשר בכוחה לשאת ערך סיפורי ולקדם את העלילה, ואולם חידושה בהקנותה למוטיפמה גם ערך פואטי, למשל: תיאור, אקספוזיציה, אפילוג וכדומה. גם פונקציה פואטית יכולה להניע עלילה או להשפיע עליה. "קבועה" היא הפורמולה הספרותית אשר מנוסחת באמצעות תצוף של מוטיפמות והיא משמשת אבן בוחן למידת הכללתה או אי הכללתה של גרסה

38 ראו גם: D. Ben Amos, "The Concept of Motif in Folklore", in: Newald J. (ed), *Folklore Studies in the Twentieth Century*, Boydell & Brewer: London 1980, pp. 17-36

39 A. Dundes, "From Etic to Emic Units in the Structural Study of Folklore", *Journal of American Folklore* 75 (1962), pp. 95-105

40 V. Propp, *The Morphology of the Folktale* (1928), trans. by Scott L., University of Texas Press: Austin 1968



מסוימת בסדרה התימטית, כלומר: הקבועה היא זו הקובעת והמגדירה את גבולות הסדרה התימטית. היא מאפשרת לאתר את השינויים החלים בכל גרסה, וכאמור, המחקר מעוניין בדינמי ובמשתנה לא פחות משהוא מתעניין בקבוע וביציב. למרות העניין שמעוררים גיוונים נרטיביים שונות, תמיד עולה שאלת הגבול, דהיינו: היחס בין עקרון הזהות לבין עקרון השינוי בכל גרסה. כשעקרון הזהות גובר על השינוי, ניתן לקבוע כי הסיפור הנדון שייך לסדרה. אולם במצב הפוך לזה, יש להעמיד בסימן שאלה את עצם השתייכותו של הסיפור לסדרה. הקבועה מנוסחת על ידי החוקר על סמך היכרותו עם כל הגרסאות המצויות לפניו, והיא מהווה למעשה סיכום או מאגר של סך כל המוטיפמות אשר הופיעו בכל גרסאות הסדרה התימטית. הקבועה מציינת לא רק מאגר מוטיפמות, אלא גם את הסדר בו הן נתונות בטקסט. וריאציות סיפוריות באות לידי ביטוי בהוספה, בהשמטה או בשינוי של פרטים בגוף הטקסט. במונחים תימטולוגיים מידת השתייכותו של סיפור מסוים לסדרה תימטית נתונה תלויה לא רק במספר המוטיפמות שהוא כולל, אלא גם בסדר שבו הן מופיעות. במקרים גבוליים, השאלה אם לפנינו גרסה נוספת אם לאו נתונה לשיקול דעתו של החוקר. המושג "תימה שכנה" מתייחס למקרי גבול כאלה, שבהם הדמיון בין פרטי הסיפור הנחקר ובין הקבועה לא היה משכנע דיו על מנת לכלול אותו כגרסה מן המניין.<sup>41</sup> הקבועה מייצגת למעשה את מאגר אפשרויות הפיתוח של התימה הנדונה, מאגר זה לא מגיע תמיד לכדי גילום מלא בטקסט מסוים, אבל הוא קיים בו בכוח. המונח "טלוס" מייצג את התכלית האידאית שאליה חותר הסיפור. תכלית זו יכולה לבוא לידי ביטוי במסר אידאולוגי, תאולוגי, סוציולוגי או אחר. הנחת יסוד היא שהסדרה התימטית בשלמותה חותרת אל אידאה אחת. הטלוס הוא זה שמקנה משמעות לתימה ומסביר את אופן ארגונו של מרכיביה לכדי יחידה אחת.<sup>42</sup>

41 ראו דוגמה לדיון בשאלה אם סיפור מסוים משתייך לסדרה התימטית או שניתן לסווגו כ"תימה שכנה" אצל ר' קושלבסקי, "המטה הפורח – עיון בעקרון המכונן של הסדרה התימטית", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי יג-יד (תשנ"א, תשנ"ב), עמ' 205–228; א' ליפסקר, "הכלה ושבעת הקבצנים", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי יג-יד (תשנ"ב), עמ' 243.

42 ראו גם: א' ליפסקר, "ניסיונו של מתיא בן חרש": תימה בין טלוס מיתי לטלוס חברתי", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי יט-כ (תשנ"ח), עמ' 345–364 בעיקר הדיון בשינויי טלוס בעמ' 355 ואילך. וכן גם על הטלוס של סיפור מות משה, המעוצב דרך האוקסימורון גניזה — מוות: R. Kushelevsky, *Moses and the Angel of Death* [Daemmrich H.D., (gen. ed.), Studies on Themes and Motifs in Literature, vol. 4], Peter Lang: New York 1995

